

O PRIKLJUČEVANJU PRIMORSKE (Svobodna misel, 9-10-2009)

zgodovinar dr. Branko Marušič

Reka Soča, najpomembnejša zemljepisna značilnost zahodne Slovenije, je bila s svojimi pritoki od davnine prehodno in mejno ozemlje. Življenje ob tako važnem naravnem prehodu iz Panonije in Balkana na Apeninski polotok, je bilo pogostokrat nemirno. Nemir je imel globoke korenine v davnini in odmev tega nemira sega tudi v današnji čas. Ozemlje ob Soči je bilo že od srednjega veka dalje velikega strateškega pomena tudi državne skupnosti srednjeevropskega prostora in Apeninskega polotoka, zlasti za Habsburžanom najbližjo sosedo Beneško republiko. Da bi to posest pridobili so se Benečani dvakrat, v 16. in v 17. stoletju, neuspešno bojevali z habsburško monarhijo tudi na tleh Posočja. Potem so se preko tega ozemlja podili na Koroško Turki. Ob Soči je vodila konec 18. stoletja pot v notranjost Avstrije generala in poveljnika francoske vojske Napoleona Bonaparteja. Leta 1866 so v Posočju redni vojski pomagali domači brambovci čuvati državno mejo pred prodirajočo italijansko vojsko. Takrat pa Italija, ki je bila naslednica nekdanje Beneške republike in sledila njeni zunanji politiki, ni prišla na Sočo, zato pa je pridobila Beneško Slovenijo, ki je kot prva slovenska dežela umaknila iz programa Zedinjene Slovenije. Strateški pomen Soče so pol stoletja kasneje pokazali tudi dogodki prve svetovne vojne. V boju za posest Soče ob njenem celotnem toku se zrcali pomemben del zgodovine zahodnoslovenskih krajev.

Priključitev večjega dela Primorske k matični domovini pred dvainšestdesetimi leti je zaključek dolgotrajnega procesa, ki ga lahko imenujemo kot *priključevanje Primorske* in začenja pravzaprav leta 1848, pred več kot stošestdesetimi leti, ko so Slovenci prvič dobili svoj politični program. Ena od dveh temeljnih postavk tega programa je bila administrativna združitev vseh slovenskih dežel oziroma dežel, v katerih so živeli Slovenci.

Na Primorskem je ta prvi slovenski politični program in vsi programi, ki so mu sledili in ki so vztrajali na administrativnem združenju vse Slovencev, naletel na proces zedinjevanja Italije. Ustvarjanje Italije se ni oziralo na narodnostna načela pri načrtovanju novih meja Italije. Opiralo se je na strateške meje, ki so jih imenovali tudi kot naravne. Zedinjevanje Italije je poseglo tudi na slovenska ozemlja predvsem zaradi načela, da mestni centri odločajo pripadnost zaledja in ne obratno, da pripadajo mesta zaledju, kot je trdila in zahtevala slovenska politika. Slovenski zgodovinar Fran Zwitter ugotavljal, da je za razumevanje primorskega vprašanja, pri čemer je imel v mislih ključne probleme iz zgodovine zahodne Slovenije od druge polovice 19. stoletja dalje, eden temeljnih momentov prav problem razmerja med mestom in podeželjem.

Temeljna značilnost primorske zgodovine dobrega stoletja in pol pa je bilo tudi soočanje slovenskega in italijanskega političnega gibanja, pri čemer je imelo italijansko najmočnejšo podporo v matični domovini. Od leta 1848 dalje je Italija večkrat nameravala svojo državo vključiti zaradi tamkaj živečih rojakov ozemlja ob severovzhodni obali Jadrana, poskušala je tudi v vojni leta 1866, ob berlinskem kongresu leta 1878, nazadnje ji je uspelo, za ceno vstopa v vojno, s podpisom londonskega tajnega sporazuma iz aprila leta 1915. Ta sporazum je, kot piše poročilo zgodovinarjev o slovensko-italijanskih odnosih, potrjeval ekspanzionizem italijanske vlade ob upoštevanju zemljepisnih in strateških razlogov. Londonski sporazum iz leta 1915 je postavil nove okvire obmejnemu sožitju, saj sta se po končani prvi svetovni vojni ob problemu srečali Italija in novonastala jugoslovanska država. Vplival je na vsebino in podpis rapalske pogodbe leta 1920 in nastanek nove meje, ki je skupaj s severno mejo, zadala globoko rano zamisli Zedinjene Slovenije. Vse ozemlje nekdanjega Avstrijskega Primorja je skupaj z nekaterimi predeli Kranjske in Koroške prešlo

pod suverenost Italije in ustvarilo novo zemljepisno in politično stvarnost, ki jo danes pojmuje kot Primorska.

Razočaranju Slovencev, zlasti še primorskih, je sledil še pohod fašizma, a že takrat je v primorskih ljudeh tlelo upanje, da režimi propadajo in raslo je prepričanje, da k propadu režimov pripomore tudi samoiniciativni boj za legitimne pravice. Ta boj se je na Primorskem odvijal spočetka neuspešno s pravnimi sredstvi in kulturnim delovanjem, nato z bojevitimi akcijami tigrovskega antifašizma. Primorski antifašizem je bil raznorodni vsestranski in nepotrebno bi bilo po neki lestvici vrednotiti zasluge njegovih različnih akterjev, a vendar, zakaj ne bi pri tem ne pomislili še posebej na vse tiste primorske ljudi, ki so vztrajali na svoji zemlji in je niso zapustili, da bi jo naselili tujci. To vztrajanje je največ pripomoglo, da je imel boj zoper raznarodovanje smisel in da je živelo upanje v bodočnost, ki mora prinesiti spremembe.

Druga svetovna vojna je podobno kot prva oživila misel o Zedinjeni Sloveniji, a ta politični načrt je bila drugačen od izvirnega, prilagojen je bil izkušnjam in razvoju svetovnih razmer. Takrat so različni miselni in politični tokovi na Slovenskem iskali rešitev slovenskega vprašanja, zlasti v odnosu do Jugoslavije in v razmerju do sosednjih držav. Vsem zamislil in načrtom pa je bilo skupno stremenje za Zedinjeno Slovenijo. Med vsemi pa je največjo moč za uveljavljanje svoji stališč pokazala Osvobodilna fronta, ki je v načela svojega oboroženega boja zoper okupatorja zapisala, da se bo borila za osvoboditev slovenskega naroda, za ustvaritev Zedinjene Slovenije, ki bo samostojno odločala o svoji usodi.

Tako zastavljeni program je še posebej navdihoval slovenske Primorce, za vključitev v narodnoosvobodilni boj je bila odločilna izkušnja s fašizmom. Proglas Vrhovnega plenuma OF z dne 16. septembra 1943, v dneh splošne vstaje na Primorskem, s katerim je proglasil "priklučitev Slovenskega primorja k svobodni in združeni Sloveniji ter demokratični Jugoslaviji," je pokazal na odločenost boja za Zedinjeno Slovenijo in ni bil noben propagandni maneuver in mednarodno veljavo mu je, tako kot drugim podobnim aktom, dal sporazum Tito - Šubašić iz pomladi leta 1944. Priklučitev Primorske je namreč pomenila odcep ozemlja, ki je pripadalo mednarodnopravno priznani državni skupnosti in pripojitev tega ozemlja drugi državi.

Podobno kot po prvi tako so se tudi po drugi svetovni vojni problemi nove državne razmejitve med Italijo in Jugoslavijo reševali v skladu z določili mednarodnega prava na mirovnih sestankih. Jugoslovanska država je nastopala na strani zmagovalcev. Porazena Italija pa je poleg drugega uveljavljala tudi svojo "sobojevnštvo" (cobelligeranza), kar jo je povežalo od septembra 1943 z zavezniškim taborom. Adut narodnoosvobodilnega boja se je v mirovnih pogajanjih pokazal v neprimerno močnejši luči, kot pa aktivnost drugih političnih sil na Slovenskem, v glavnem nasprotnikov osvobodilnega gibanja. Te sile so računale na dobrohotnost in pravično ravnanje zaveznikov po končani vojni, kljub kolaboraciji z okupatorjem nekaterih njenih skupin. Računale pa so tudi na njih protikomunistično držo, ki naj bi bila zaveznikom po volji v času porajanja hladne vojne.

Ko je bila 10. februarja 1947 podpisana v Parizu mirovna pogodba 21 zavezniških držav z Italijo, je bila določena nova meja Italije s sosedi. Največ sprememb je nova državna meja Italije doživela prav na vzhodnem sektorju, na meji z Jugoslavijo in z novo upravno tvorbo – Svobodnim tržaškim ozemljem. Niti Italija niti Jugoslavija nista nove razmejitve radovoljno sprejeli. Ugibanja, da bi bil iztržek za Slovenijo večji, ko Jugoslavija ne bi dosledno in intenzivno sledila Sovjetski zvezi, ne sodijo v obravnavo zgodovine, ki more upoštevati, obravnavati in presojeti le izvršena dejstva. Da pa pavšalno obtoževanje Sovjetske zveze in napačne orientacije Jugoslavije zaradi izgube Gorice, ne ustreza dejstvom, pokaže tudi pravkar izdana knjiga o trpkem sosedstvu diplomata Jožeta Šušmelja. Trstu pa se je Jugoslavija z realnim pogledom na reševanje mejnega vprašanja že med odvijanjem diplomatskega odrekla. Sodbe nekaterih slovenskih piscev, kritikov komunizma, da

Jugoslavija/Slovenija, ni dobila Trsta in Gorice zaradi svojega komunizma in naklonjenosti Sovjetski zvezi, so proizvod dnevne politike, zagotovo pa ne poznavanja političnih razmerij v tedanji Evropi in svetu.

Priključitev Primorske ni prinesla dokončnega cilja, ki je bila – sledeč že starim programom slovenske politike – združitev z matico vseh slovenskih ozemelj na zahodu z mestoma Gorico in Trstom vred. Vendar je že to, kar je slovenski prostor po pariški mirovni konferenci (10.2.1947) dosegel, veliko več od tistega, kar bi sicer, sledeč Wilsonovi črti, iz časa po prvi in svetovni vojni, dodelili Jugoslaviji po drugi svetovni vojni Angleži in Američani ter Italijani. Mejo doseženo leta 1947 pa je bilo mogoče začrtati tudi zaradi načela, ki so ga sprejeli na mednarodni konferenci v Londonu septembra 1945, da naj bodoča meja med Italijo in Jugoslavijo pušča najmanjše število prebivalcev ene narodnosti pod oblastjo drugorodne države ali drugače povedano enako število pripadnikov manjšin v obeh državah. Zlasti po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške (1991) se je ta princip izkazal v korist Hrvatov, ki v Italiji nimajo svoje manjšine. V zvezi z mejo med Slovenijo in Hrvaško ima temeljno načelo zarisovanja meje med Italijo in Jugoslavijo iz leta 1945 še danes pomembno vrednost.

Čeravno tudi s priključitvijo Primorske zedinjenje slovenskega prostora ni bilo končano pa je interes za mir v svetu pokazal, da bi vztrajanje na prvotnih izhodiščih slovenskega narodnega programa (narodnostne meje), prinašalo mednarodne zaplete, na primer ohranjanje Morganove črte s katero je bilo ozemlje Julijske krajine junija 1945 porazdeljeno med dve okupacijski coni. Ta meja, ki je bila za Slovence manj ugodna, bi se mogla v določenem trenutku spremeniti v državno mejo.

Z uresničenjem določil pariške mirovne konference in iz teh določil izvirajočih mednarodnih sporazumov kot sta bila predvsem londonski memorandum o soglasju iz leta 1954 in osimski sporazumi iz leta 1975, je bilo združevanje slovenskega ozemlja dokončano. Pričel se je nov proces priključevanja Primorske Sloveniji/ Jugoslaviji kot slovenski interni problem, ki je dobil še močnejšo podobo s samostojno slovensko državo.

Leta 1947 so bili primorski Slovenci vključeni v matično domovino, ki jim je dajala popolno svobodo izražanja njih narodnosti. To pa je bil temeljni dosežek, ki je presegel omejitve na političnem polju zaradi enostrankarskega sistema, prav tako tudi na gospodarskem, ko so jugoslovanska država in vanjo vključena slovenska republika delovali za uveljavljanje socialističnih družbenih modelov.

Ob dvainšestdesetletnici priključitve Primorske k matični domovini, ob skorajšnji štiriinpetdesetletnici londonske spomenice o soglasju in v letu, ko bo od podpisa osimskih sporazumov poteklo štiriintrideset let, ugotavljamo, da razmejitvena vprašanja ne vznemirjajo več odnosov Slovenije z Italijo in da je tako imenovana schengenska meja logična potrditev teh odnosov, ki so preživeli obdobje nemira in se podajajo novim sodelovalnim izzivom naproti. Radi bi trdno verjeli, da je čas trpkega sosodstva le še zgodovina.